

ПРОБЛЕМА ДЕМАРКАЦІЇ РАЦІОНАЛЬНОГО ТА ІРРАЦІОНАЛЬНОГО В ПРАВІ

У статті формулюються і аналізуються деякі проблеми права в контексті демаркації його раціональних та ірраціональних складових. Розгляд дихотомії «раціональне – ірраціональне» дає можливість знайти нові грані діалектичного зв'язку об'єктивного та суб'єктивного в праві, конкретизувати методологічну базу юридичних дисциплін.

Питання про розумність, доцільність, осмисленість права було поставлене ще в епоху Античності. Латентно воно присутнє в посланнях апостола Павла, згодом – у Фоми Аквінського та юристів Середньовіччя. У Новий і Новітній час ця проблема хвилювала Г. Гегеля, Г. Зінцгеймера, Е. Бірлінга, С.А. Муромцева, Л.Й. Петражицького та ін. Вона знайшла відображення в працях представників неокантіанського, неогегельянського, екзистенціального напрямів, в концепції «відродженого» природного права і т.д. Евристичні дослідження з даної теми належать перу відомого українського філософа і правознавця Б.О. Кістяківського.

Мета статті: на підставі принципів відповідності, системності, додатковості виявити основні лінії, що поділяють (а можливо, і зв'язують) раціональне та ірраціональне у праві. Така демаркація передбачає вирішення низки завдань, а саме: визначення права в контексті його відмінності або ототожнення з законом; побудови типології правової раціональності, виявлення специфіки зв'язку права з іншими формами суспільної свідомості. Дослідження передбачає, поряд з філософією права, звернення до логіки, філософії та методології науки.

Питання про раціональність права не є питанням про існування самої цієї проблеми (хоча здоровий глузд нібито підказує, що право не може не бути раціональним). Скоріше це питання про те, як можлива раціональність. Відповідь, на перший погляд, тривіальна: оскільки право виражено в нормах і «складається з норм, воно є щось безумовно раціональне» [1, с. 192]. Раціональність зазвичай пов'язується з розумністю, співмірністю з людиною. Але ось парадокс: саме розуміння того, що розум являє собою щось унікальне і слугує своєрідним критерієм оцінки тих чи інших сутностей як раціональних, досягається інтуїтивно.

Не претендуючи на вичерпну характеристику правової раціональності, можна відзначити деякі риси системи права, які необхідні для того, щоб система була раціональною. Однак слід мати на увазі, що необхідні умови раціональності ще не гарантують, що досліджувана система є раціональною. Не виключено, що поняття раціональності передбачає наявність ще деяких умов. Окрім того, раціональна соціально-регулятивна система не обов'язково є правовою. Наприклад, діям якогось правопорушника (суб'єктивний рівень) або тоталітарному «нормативізму» радянського легізма (об'єктивний рівень) важко відмовити в певній раціональності. Інакше кажучи, для того щоб бути правовою, система обов'язково повинна бути раціональною, але зворотнє твердження буде невірним.

Раціональне в праві – це щось доцільне, точне, однозначне, узгоджене, таке, що здійснюється завдяки розуму і утворює причинно-наслідкову структуру. Воно, використовуючи термінологію Дж. Сантаяни, є датум (*datum* (англ.) – безпосередньо оче-

видне, дане безвідносно до тих чи інших стосунків). Отже, ірраціональне – це те, що не має вказаних (і наведених далі) ознак. Слово «ірраціональне» – полісемічне. Надалі під «ірраціональним» розуміється лише заперечення загально визнаних характеристик раціонального. Тобто коли йдеться про ірраціональне в праві, доцільно уникати оперування такими поняттями, як «безсвідоме», «архетипове», «надприродне», «містичне».

На відміну від наукової раціональності, раціональності правовій проблематично ставити вимоги гомогенності і замкненості (повноти формальної системи). У змістовному тлумаченні остання вимога означає, що система тим більше замкнена, чим менше факторів (міркувань), що лежать поза межами системи і не належать їй, залучаються для пояснення об'єктного світу теоріями, що епістемологічно обслуговують систему (у нашому випадку правову). Гомогенність та замкненість неможливі з причини екзистенціальної та культурно-історичної детермінації права, його тісного зв'язку з такими нежорсткими і нестійкими системами, як релігія, мораль, політика. У філософії науки раціональність часто розглядають як комплекс умов і передумов, необхідних для досягнення істинного знання. Вихід до категорій істинності виглядає як найпряміший шлях характеристизації поняття раціональності. Проте загальновідомі труднощі, пов'язані з поняттям «істина» та його аналогами, а також специфіка нормативної, еротетичної і аксіологічної логік, що «обслуговують» право. Це дозволяє умовно ігнорувати істинність як ознаку раціональності. По відношенню до права доречною є теза К. Поппера: «Поняття істини відіграє в основному роль регулятивної ідеї».

Наявність причинно-наслідкових зв'язків – найважливіша ознака правової раціональності. Ці зв'язки знаходять своє втілення, як правило, в логіко-дедуктивній формі. Взагалі в раціональних міркуваннях всі висновки виводяться з посилок шляхом послідовних розумових операцій, які можна відстежити, верифікувати (фальсифікувати) і які інші люди (за умови, що вони розуміють значення вжитих слів) приймуть в якості достовірних, причому достовірних для всіх і кожного, а не просто для якогось окремого індивіда. Таким чином, раціональність немовби ототожнюється з логікою. Проте це не зовсім так. Якщо вірним є твердження «все логічне – раціональне», то зворотне твердження хибне. Сучасні логічні теорії не покривають всієї сфери раціонального. Це не означає, що існує раціональне як алогічне, а вказує лише на обмеженість сучасних теорій і систем логіки. Мислити логічно – це насправді мислити тією або іншою мірою безособовим способом або мислити *sub specie aeternalis* (з точки зору вічності). Безособовість та стійкість – такими є дві суттєві ознаки істини в логіці. Для права, що апелює в конкретних випадках до одиничних, фактуальних висловлювань, ці ознаки не завжди будуть релевантними. Німецький класик логіки Г. Фреге формулює три її основні принципи: 1) завжди чітко відокремлювати психологічне від логічного, суб'єктивне від об'єктивного; 2) розуміти значення слів тільки в контексті судження, а не ізольовано; 3) завжди мати на увазі принципову відмінність між поняттям і об'єктом. Якщо другий принцип знаходить у праві як раціональній системі адекватне вираження, третій – частково (з причини невизначеності ряду фундаментальних понять), то з першим виникають певні труднощі. Юридичні поняття і дефініції не можуть позбавитися «психологічної залежності». В гегелівській філософії поняття «право» вживається в наступних основних значеннях: право як свобода (ідея права); право як певний рівень і форма свободи (особливе право); право як закон (позитивне право). «Підґрунтям права є взагалі духовне, і його найближчим місцем і вихідною точкою – воля, яка є свobodною; отже, свобода складає її субстанцію і визначення і система права є царство здійсненої свободи, світ духу, породжений ним самим як деяка друга природа» [2, с. 67], – пише німецький мислитель. Поняття «свобода», «дух», «світ духу», «воля» не мають однозначних і інваріантних змістів та об'ємів і сприймаються більш інтуїтивно. Гегель погоджується з ірраціональним началом вказаних понять: «Воля містить в собі елемент *чистої невизначеності* або

чистої рефлексії “я в собі”, в якій розчинено будь-яке обмеження, будь-який зміст, безпосередньо дане і визначене природою, потребами, бажаннями, прагненнями або ще чимось; це – безмежна нескінченність абсолютної абстракції або всезагальності, чисте мислення самого себе» [2, с. 70].

Всі наші правові знання нагадують певне «сховище понять». Ми його поповнюємо, звертаючись до досвіду, комбінуємо залежно від умов. Але поняття – це логічний «атом», що має зміст лише в судженні або, в більш загальному випадку, в цілому ряді суджень. «Мати поняття» – означає не більше ніж «розуміти», а що таке «розуміти», можна пояснити переважно в психологічних термінах. Ми не знайдемо правової норми, що складається з одного поняття, тому приречені на процедуру інтерпретації, яка вже не буде мати всього набору ознак раціональності з причини своєї суб’єктивності. Тобто право тут ірраціональне, бо воно індивідуальне. Жодне, навіть найбільш вдале, визначення права не може замінити розгорнутої правової теорії, творці якої об’єктивно включені в «життєвий простір», де домінує та чи інша культурно-історично обумовлена картина світу. Абсолютне верховенство логічного, розумового не може бути логічно доведено, бо будь-яке доведення ґрунтується на *virī* в абсолютну, остаточну компетенцію суто раціонального мислення. Іншими словами, ми маємо справу зі своєрідним юридичним проявом теорема К. Геделя.

Якщо ми поставимо знак рівності між раціональністю і логічністю, то, наприклад, вся китайська правова думка відразу ж перестає бути такою, бо китайські мислителі не тільки не керувалися принципами формальної логіки, але й не розробили її як систему. Вони керувалися своєю методологією, але її органом була аж ніяк не логіка, а класифікаційні схеми корелятивного мислення і нумерологія.

Як зазначає Б.О. Кістяківський, право здійснюється у житті, набуваючи статус права суб’єктивного. Між сукупністю ознак скоєного діяння і зазначеними в законі ознаками злочину, звичайно в ідеалі, встановлюється логічна еквівалентність. Але факти самі по собі можуть і не визначати інтерпретацію, яку отримує явище. Той специфічний сенс, який, наприклад, суддя надає «загальному правилу» в контексті конкретної обставини, що доводиться, не є абсолютно тотожним «загальному правилу» як такому. Звичайно, ця «невідповідність не повинна бути більшою за ту, що існує взагалі між раціональним і загальним, з одного боку, та ірраціональним і індивідуальним – з іншого» [1, с. 195]. Що стосується точності як ознаки правової раціональності, то тут цікавим є зауваження М. Полані: «Дескриптивні фактуальні висловлювання можуть означати щось реальне тільки в тому випадку, якщо вони не є строго точними». Зрозуміло, ступінь точності залежно від ситуації та специфіки конкретного випадку може змінюватися, і юрист здатен навести багато нормативних висловлювань, які представляються максимально точними, семантично і логічно адекватними.

Можна припустити, що кожний крок вперед у справі вдосконалення (ускладнення) та гуманізації правової системи містить у собі «ірраціональний елемент» або «творчу інтуїцію» в бергсонівському сенсі. Розглядаючи правову творчу діяльність з психологічної точки зору, припустимо говорити, що вона «неможлива без віри в ідеї чисто спекулятивного, умоглядного типу, які часто бувають вельми невизначеними, віри, абсолютно невинуватої з точки зору науки і в цьому відношенні “метафізичної”» [3, с. 60]. Вкрай раціоналістичний тип мислення, що дав людині головний метод правової науки, за межами кабінету юриста-теоретика здатен сам слугувати засобом руйнування раціональності, оскільки схильність до гіпостазування, тобто до приписування реального змісту побудованим в розумі концепціям, – ворог логічного мислення.

Водночас абсолютизація ситуаційності і недооцінка позитивного права, наприклад, в екзистенціальних концепціях (Е. Фехнер, Г. Кон, В. Майхофер) руйнують ту всезагальність і загальнозначимість, без яких право нівелюється. Саме позитивне право завдяки

своїй раціональності та відстороненості від «життєвого світу» індивіда накладає обмеження на вихідні інтуїтивні уявлення. Особисті уявлення про право знаходять своє вираження тільки через використання колективних понять. Нові форми, в які втілюються індивідуальні думки, набувають певних обрисів тільки тоді, коли вони стають (у всякому разі потенційно) колективними інтелектуальними інструментами відповідної правової спільноти. Позитивне право, що забезпечує функціонування суспільства, неможливе без логічно-конструктивної діяльності. По відношенню до позитивного права помилковою виглядає позиція К. Поппера: «Приречена на провал будь-яка спроба визначити універсальні імена за допомогою індивідуальних імен. Цей факт часто не помічають, і широко розповсюдженою є думка про те, що за допомогою процесу, який зветься “абстрагуванням”, можна від індивідуальних понять піднятися до універсальних понять. Ця думка тісно пов’язана з індуктивною логікою, з характерним для неї переходом від сингулярних висловлювань до універсальних. З точки зору логіки такі процедури однаково нездійсненні» [3, с. 91]. Однак ми прийшли до висновку, що логіка не тотожна раціональності. Більш того, шлях юридичної логіки є іншим: вона рухається від сингулярних висловлювань до універсальних (закріплених згодом в законі), щоб потім повернутися збагаченою і систематизованою до одиничних випадків. На стадії другого переходу і відбувається додавання такої складової, як владна загальнообов’язковість того, що офіційно визнається і встановлюється як закон. Позитивне право – складна конструкція норм, що складаються з понять. Розвиток права і засвоєння його нових сфер потребує нових понять, і зазвичай ці нові поняття з’являються на світ у вельми непроясненій і нерозпрацьованій формі. З часом вони модифікуються, іноді майже зовсім витісняються і замінюються кращими поняттями, які рано чи пізно досягають ясності, строгої визначеності, прикладної адекватності. Цей тривалий процес вдосконалення обумовлений як об’єктивними соціальними чинниками, так і суб’єктивними, отже, ірраціональний аспект обов’язково присутній.

Розробляти типологію ірраціонального недоцільно, бо сама процедура подібної класифікації є логічною раціональною операцією. Раціональне та ірраціональне не можна звести один до одного. Тут, як і у квантовій фізиці, діють принципи неспіврозмірності та додатковості. Тому зупинимось на типології раціонального. Плідною виглядає ідея про існування «відкритої» та «закритої» раціональності, яка цілком принагідна у відношенні до права. Цю ідею започаткували А. Бергсон і К. Поппер, а обґрунтував її російський філософ В.С. Швіреєв. Вони розрізняли дві форми раціональності. Перша форма – «закрита» раціональність – це репродуктивна діяльність всередині заданої системи понять, норм і правил, теоретичних тверджень прийнятої концепції, яка не підлягає критиці. Така діяльність призводить до догматизації лише в тому випадку, якщо ці положення перетворюються на «недоторкані істини», а дослідники перестають розрізняти дійсний світ і уявлення про нього. Друга форма – «відкрита» раціональність – припускає можливість виходу за межі фіксованої системи пізнавальних орієнтирів та критеріїв, їх критику і зміну. Це створює умови для продуктивної творчості і переходу на нові рівні вивчення реальності, не обмеженого жорсткими приписами та нормами [4].

Виокремлюють також три історичні типи раціональності: класичний, некласичний, постнекласичний. Останній тип можна розглядати і як самостійний, і як етап у розвитку некласичного типу. Аберация близькості не дозволяє однозначно діагностувати місце постнекласичної раціональності. Так чи інакше, правова постнекласична раціональність має наступні риси: відмова від однозначності на користь багатозначності і ставка на логіку «можливих світів»; інтерес до логіки цінностей; розширення поля рефлексії над правовою діяльністю, політеоретизм як можливість співіснування декількох альтернативних описів правової реальності, що іноді доходять до еклектизму (наприклад, у авторів, що шукають «третю теорію права»); інтерес до проблем семантичної та методологічної складових раціональності.

Ще чекає на свого дослідника проблема розгляду крізь призму правової проблематики типологія, запропонована українським філософом Б.О. Парохонським. На основі методологічного і діяльнісного критеріїв він виокремлює: 1) цілераціональність, за допомогою якої людина розраховує свої дії і сферою застосування якої є знання в галузі технологій; 2) раціональність соціально-комунікативного плану, заснована головним чином на введенні відносин умовного типу, знакових систем; 3) ті схеми раціональних міркувань і обґрунтувань, які склалися в рамках експериментального і теоретичного природознавства; 4) тип раціональності, з яким більшою мірою пов'язане філософське знання (у рамках цього типу створюються схеми обґрунтування та розуміння вищого, синтетичного типу).

Зв'язок «раціонального» права з «ірраціональною» мораллю (А. Фердросс, Х.Ф. Лорка-Наваретте, Р. Марчіч та ін.) і ще більш «ірраціональною» релігією (Г.А. Шварц-Ліберман фон Валендорф, Й. Месснер, Ф. Хорст та ін.) загальновідомий. Оцінка цього зв'язку різноманітна: від закликів до жорсткої демаркації у Г. Кельзена до необхідності синтезу, як у А.А. Алексєєва. Він пише: «Право повинно відповідати вимогам моралі... загальноприйнятим, загальнолюдським, елементарним етичним вимогам, які відповідають основним началам християнської культури, або культури однопорядкової з християнською, в тому числі культури буддизму, ісламу» [5, с. 56]. А П.І. Новгородцев закликає: «Оберігати етичну основу права від впливів дрібної практики і однобічної теорії, утверджувати його чисте, ідеальне значення, його моральну основу» [6, с. 306].

Компромісну позицію займає Б.О. Кістяківський. Стисло вона така. Внутрішня, безвідносна, духовна свобода можлива виключно за існування свободи зовнішньої. Соціальна дисципліна створюється тільки правом, на одній моралі не можна побудувати суспільне життя. Право має ґрунтуватися на філософії культури, а не на філософії політики. Будь-яка суспільна організація потребує правових норм, тобто правил, що регулюють не внутрішню поведінку людей (це є функцією етики), а їх поведінку зовнішню. Б.О. Кістяківський правий, коли стверджує, що внаслідок своєї загальнообов'язковості право відрізняється і від моралі, і від релігії. Але він розглядає право не тільки як критерій юридичної правомірності. Український мислитель розрізняє право зовнішнє (сукупність норм, яким людина надає надіндивідуальне значення і які мають статус необхідних і обов'язкових) і право внутрішнє (сукупність уявлень, почуттів і вольових імпульсів). Внутрішнє право, втілене в житті, – ірраціональне і складається з одиничних, індивідуальних правових фактів. Ідеї правового порядку, прав особистості конституційної держави неможливо перейняти, їх треба творчо пережити, асимілювати з узвичаєними уявленнями про суспільство і людину. Б.О. Кістяківський вважає, що немає єдиних і одних і тих же ідей свободи особистості, правового ладу, конституційної держави, однакових для всіх народів і часів. Всі правові ідеї у свідомості кожного окремого народу отримують своєрідне забарвлення і власний відтінок. «Необхідно дивитися на те право, яке живе в народі і відображується в його поведінці, його вчинках, його правомочності, а не за тим правом, яке встановлено в параграфах кодексів» [1, с. 180]. Віддаючи данину ірраціональному, Б.О. Кістяківський доводить, що релігійно-культурна традиція, яка ввібрала в себе досвід багатьох поколінь і творчо вдосконалена, здатна дати більш ясні і прийнятні відповіді на питання правового життя, ніж схематичне копіювання, нехай навіть і апробованих, раціональних правових норм.

Висновки

Сформулюємо висновки у формі інтерпретаційної, описової, пояснювальної та методологічної гіпотез. Вони, приймаючи до уваги обсяг статті, декларуються як попередні.

Отже, право – це багатоаспектне поняття гуманітаристики. Принципи права (основні ідеї його існування і розвитку) мають ірраціональну, але артикульовану природу; стійко раціональними є його основні ознаки, пов'язані з джерелами, вираженням, харак-

тером, реалізацією. У контексті неминучості присутності в праві вольових інтенцій, етико-психологічних факторів і релігійних патернів, юридичне праворозуміння має більше перспектив, ніж легістське.

Демаркація раціонального та ірраціонального є нежорсткою та нестабільною і проходить по лініях формування, позитивізації і додатності. Зовнішнє право – раціональне, внутрішнє – ірраціональне. «Право – це математика свободи» (В.С. Нерсисянц), але навіть в математиці проблема ірраціонального актуальна до цього часу. Право, як і релігія, покликане забезпечувати рівновагу раціонального та ірраціонального, але на користь першого. Правова раціональність нейтральна з аксіологічної точки зору і не еквівалентна раціональності науковій.

Присутність у праві ірраціонального пояснюється наявністю габітусу. Це поняття філософії науки означає певну сукупність цільових настанов, схильностей діяти, думати, відчувати й оцінювати певним чином, причому спонтанно, без розрахунку та приписів. Габітус – продукт історії і культури, зумовлений «життєвим світом». Його елементи мінливі і відносні, на відміну від ейдосів, що маркують раціональне.

Класична логіка далеко не завжди є адекватним і релевантним органом опису і дослідження процедур міркувань, пов'язаних з правовою проблематикою. Перевагу має логіка модальна, заснована на принципі багатозначності, яка враховує ірраціональні складові. Немає необхідності, щоб логіка системи співпадала за всіма пунктами з сукупністю локальних логік, які є вставленими в цю систему. Ця загальна логіка може бути іншого порядку. Філософія права, юридичні науки можуть продуктивно використовувати принципи неспіврозмірності і додатковості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кістяківський Б.О. Методологія і соціологія права // Вибране / Б.О. Кістяківський ; [пер. з рос. ; упоряд., передмова і примітки Л.П. Депенчук]. – К. : Абрис, 1996. – С. 97-274.
2. Гегель Г.В.Ф. Філософія права / Гегель Г.В.Ф. ; [Пер. с нем. ; ред. и сост. Д.А. Керимов и В.С. Нерсисянц; авт. вступ. ст. и примеч. В.С. Нерсисянц]. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
3. Поппер К.Р. Логика и рост научного знания / Поппер К.Р. ; [сост. и общ. ред. В.Н. Садовский]. – М. : Прогресс, 1983. – 606 с.
4. Швырев В.С. Рациональность в спектре ее возможностей // Исторические типы рациональности / Швырев В.С. – М. : Наука. – Т. 1. – 1995. – С. 13-20.
5. Алексеев А.А. Філософія права / Алексеев А.А. – М. : НОРМА, 1998. – 336 с.
6. Новгородцев П.И. О задачах современной философии права // Сочинения / Новгородцев П.И. [сост. вступ. ст. и прим. М.А. Колерова, Н.С. Плотнокова] – М. : Раритет, 1995. – С. 300-307.

Маріанна Логачова

Проблема демаркації раціонального і ірраціонального в праві

В статті формулюються і аналізуються деякі проблеми права в контексті демаркації його раціональних і ірраціональних складових. Розгляд дихотомії «раціональне – ірраціональне» дає можливість знайти нові грани діалектичної зв'язи об'єктивного і суб'єктивного в праві, конкретизувати методологічну базу юридических дисциплін.

Стаття надійшла до редакції 13.04.2009.